

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭКИ ЖАНА КӨП СЫҢАРЛУУ ЭТИШТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Бул макалада англис жана кыргыз тилдериндеги эки жана көп сыңарлуу этиштик фразеологизмдер жана алардан айырмачылыктары менен окшоштуктары каралган.

В статье рассмотрены глаголы-фразеологизмы, их различия и аналоги.

The article is about verb-phraseological units, their differences and peculiarities.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурсак, эки тилден чогултулган материалдардан түзүлүш жагынан эки, үч, төрт жана беш сыңардан турган этиштик фразеологизмдер кездешкендигине күбө болобуз.

Эки тилдеги этиштик фразеологизмдердин компоненттеринин жайгашуу тартиби, колдонулуш өзгөчөлүктөрү алардын сыңарларынын санына карабастан берген маанилерине катышы болбойт, фразеологиялык маани анда катышкан сыңарлардын жыйынтыгынан жалпылашып түзүлөт, катышкан сыңарлардын ордун бир беткей алмаштырып колдонуу жалпы мааниге таасир тийгизет, ошондуктан алардын көпчүлүгү туруктуу колдонулушка ээ, айрым учурларда орун алмаштыруу фразеологизмдердин лексика-семантикалык маанисин бузгандыгына да күбө болобуз.

Түркологиялык аспектиде фразеологизмдердин түзүлүш өзгөчөлүктөрүн Ш.У. Рахматуллаев, З.Г. Ураксин, Г.А. Байрамов, С.К. Кенесбаев, кыргыз тил илиминде Ж. Осмонова, Р. Эгембердиев, А. Сапарбеаевдер, англис тилинде И.А. Арнольд, О.С. Ахманова, В.Д. Аракин, А.В. Кунин сыяктуу окумуштуулар изилдешкендиги белгилүү.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөрүнө карата аларды үч чоң топко бөлүүгө болот: **Англис жана кыргыз тилдериндеги эки сыңарлуу этиштик фразеологизмдер:** Англис тилиндеги этиштик фразеологизмдер көбүнчө этиш+зат атооч, этиш+этиш моделинде жасалса, кыргыз тилинде негизинен атооч сөздөр +этиш, этиштик формалар+этиш моделдери аркылуу уюшулгандыгын көрсөтсөк болот. Жогорудагы калыпташкан моделдерди салыштырсак, этиштик фразеологизмдердин түзүлүшү жагынан бири-бирине шайкеш

келбегендигин байкайбыз. Бул англис жана кыргыз тилдеринин генетикалык жактан алыс тилдер болгондугу менен түшүндүрүлөт. Демек, салыштырылган тилдердеги этиштик фразеологизмдер сыңарларынын өз ара карым-катышын бул тилдердин жеке өздөрүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен гана байланыштыруу оң натыйжа берери шексиз.

1. Англис тилиндеги этиш сөз менен зат атооч жана кыргыз тилиндеги атооч сөздөр менен этиштик башкаруудагы уюшулган эки сыңарлуу фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрүнө кыскача токтолуп кетели.

Аталган тилдердеги бул моделдер англис тилине карата биринчи сыңар эч кандай мүчө уланбаган этиш аркылуу келсе, кыргыз тилинде атооч сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн зат атоочко тиешелүү категориялардын мүчөлөрү улануу менен этиш сөзгө карата байланыш жасаганы менен, этиш сөз англис тилиндегидей нагыз этиштик формада калыптангандыгын көрүүгө болот. Түрк тилдерине тиешелүү фразеологизмдердин калыптанышындагы кыймыл атоочтук форма басымдуулук кылат.

Мисалы: Get home- (үйгө жетүү)-зоболосу көтөрүлүү, Get ideas- (Ойлоп табуу)- башын катыруу, Gather the roses- (раушан гүлүн жыйноо)-мандайы жазылуу, Gather breath- дымын чыгарбоо.

Англис тилиндеги айрым этиштик фразеологизмдердин биринчи сыңары атооч жөндөмөнүн формасында турганы менен, маанилик жактан барыш, табыш жөндөмөнүн маанилерине жакын тургандыгын да байкоого болот. Мисалы: assume air фразеологизми англис тилинде «абаны болжоо» маанисинде которулат да, берген маанисине карата кыргыз тилиндеги «*терисине батпоо*» деген маанидеги этиштик фразеологизмине туура келет. Которулган варианттагы биринчи сыңар барыш жөндөмөнүн мүчөсүнө туура келип, этиш сөз менен башкаруу байланышы аркылуу байланыш жасагандыгына күбө болобуз. Ал эми англис тилиндеги Get ideas- (Ойлоп табуу), Gather the roses- (раушан гүлүн жыйноо) мандайы жазылуу фразеологизмдери кыргыз тилиндеги «*башын катыруу*», «*дымын чыгарбоо*» деген фразеологизмдердин маанисинде колдонулуп, англис тилиндеги айрым эки сыңарлуу этиштик фразеологизмдердин сыңарлары мүчөсүз болсо да, кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөдөгү атоочтук сыңарларга туура келет.

Кыргыз тилиндеги эки сыңардуу этиштик фразеологизмдерге англис тилиндеги көп сыңарлуу фразеологизмдердин маанилик жактан шайкеш келген учурларын да байкоого болот. Мисалы, кыргыз тилиндеги «Тишин кайроо», «Тишин кычыратуу» деген этиштик фразеологизми англис тилиндеги «bear a grudge against smb»-деген фразеологизми аркылуу берилиши толук мүмкүн.

2. Англис тилиндеги этиш+этиш жана кыргыз тилиндеги чакчыл +этиш моделдериндеги эки сыңарлуу этиштик фразеологизмдер. Англис тилиндеги этиш+этиш

моделиндеги эки сыңарлуу төмөнкү этиштик фразеологизмдерди мисал келтирүүгө болот: *Become confused*- (чаташып калуу) жинденүү; *Get embarrassed* – (кысылып калуу) ыңгайсыз жагдайда болуу. *Go unchallenged*- (дабышсыз жүрүү) өз бети менен болуу; *Stay shut* – (жабык калуу) сыр бербөө;

Кыргыз тилинде этиш+этиш моделиндеги фразеологизмдер сейрегирээк колдонулуп, көбүнчө багыныңкы сыңары чакчылдардан болот. Мисалы, *басып берүү, баса куюу, союп каптагандай, урдур берүү, үзүлүп түшүү, чымчып буума, чымчып сүйлөө*.

Үч сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: Салыштырылган тилдердеги үч сыңарлуу этиштик фразеологизмдер түзүлүшү жагынан ар түрдүүлүгү менен айырмаланып турат. Англис жана кыргыз тилдериндеги үч сыңарлуу этиштик фразеологизмдердин эквиваленттери бири-бирине маанилик жактан шайкеш келсе да, түзүлүш өзгөчөлүктөрү боюнча анчалык деңгээлде шайкеш келбегендиктери бул тилдердин ортосундагы башкы өзгөчөлүктөрү катары кароого алып келет. Фразеологизмдердин курамындагы багындыруучу сыңар болуп келген этиш сөздөр менен багыныңкы сыңарлардын лексика-грамматикалык карым-катышы жеке тилге гана тиешелүү өзгөчөлүктөр болуп эсептелет. Ушул өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен, эки тилдеги үч сыңарлуу этиштик фразеологизмдердин төмөнкү моделдерине көңүл бурууну туура таптык.

Англис тилинде үч сыңарлуу этиштик фразеологизмдерде этиш + сын атооч + зат атооч, этиш + зат атооч + зат атооч моделдери басымдуу колдонулса, кыргыз тилинде сын атооч + зат атооч + этиш, зат атооч + зат атооч + этиш модели активдүү. Англис жана кыргыз тилдериндеги материалдарды салыштырууда этиштик фразеологизмдердин түзүлүшү жагынан көпчүлүк учурларда бири-бирине окшош келе тургандыгын да байкоого болот. Бирок, англис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик түзүлүшү жана морфологиялык курамынын өзгөчөлүктөрү фразеологизмдердин курамындагы этиш сөздөрдүн солчул орун тартиби, тактап айтканда, биринчи сыңар болуп келиши салыштырылган тилдердеги позициялык айырмачылык болуп эсептелет. Эми эки тилдеги кездешкен материалдардан аныкталган моделдердеги өзгөчөлүктөргө көңүл буралы.

Ал англис тилиндеги «этиш + сын атооч + зат атооч», кыргыз тилиндеги «сын атооч + зат атооч + этиш» моделдери. Салыштырылган тилдердин материалдарынан этиштик фразеологизмдердин бул модели эки тилде тең активдүү калыптангандыгын көрөбүз. Бул моделдеги этиштик фразеологизмдердин сыңарлары грамматикалык түзүлүшү жагынан ар түрдүү формада келсе да, жалпы маанисинде анчалык айырмачылыкка ээ эместиги байкалды. Бул моделдеги этиштик фразеологизмдердин англис жана кыргыз

тилдериндеги өзгөчөлүктөрү жана окшоштук белгилери катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот. Мисалы: а) Hit a winning streak- (кош тамыры жеңиштүү согуу) «*жылдызы жануу, иши оңолуу, зоболосу көтөрүлүү*» Make a big think-(чаң сасык жыт чыгаруу) «*чуу көтөрүү, жаңжал чыгаруу*» Open a new chapter- (жаңы агым ачуу) «*башкача өмүр сүрүү, жаңы жашоо баштоо*». Жогорудагы мисалдарда көрүнүп тургандай, англис тилиндеги фразеологизмдердин кыргыз тилинин материалдарындагы берилишинде түзүлүш жагынан шайкеш келбеген учурлар да кездешкен, көпчүлүк учурда англис тилиндеги үч сыңарлуу этиштик фразеологизмдердин кыргыз тилинде эки сыңарлуу этиштик фразеологизмдер аркылуу берилгендигин көрөбүз. Эки сыңарлуу фразеологизмдер кыргыз тилинде зат атооч+этиш моделинде калыптанып, берген мааниси боюнча англис тилиндеги варианттар менен шайкеш келиши бул тилдердин ортосундагы туруктуу сөз айкаштарындагы окшоштук белгиси катары аныктоого болот.

Кыргыз тилинде сын атооч + зат атооч + этиш моделинде жасалган фразеологизмдер өтө активдүү колдонулат. Мисалы: *жаралуу жерине тийүү, чолок байталга мингизүү, чоң атасын таанытуу, чылгый теридей ийлөө, чыныгы жүзүн ачуу, ысык боткодой жабышуу*. Берилген мисалдардан этиштик фразеологизмдердин биринчи сыңары сын атооч, экинчи сыңары барыш, табыш жана атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор, же сын атоочту жасоочу мүчөлөр менен өзгөргөн зат атоочтордон туруп этишке багынып, аны менен ыкташуу жана башкаруу байланыштарында келип фразеологизмге өткөндүгүнө күбө болубуз.

Англис тилинде этиш+зат атооч+зат атооч моделинде жасалган этиштик фразеологизмдер: Hit rock bottom- (төмөнкү аскага урунуу) бедели түшүү; Hit a bull's eye- (өгүздүн көзүнө тийишүү) *оңдой берди болуу*; Hold the trump card – (көзүр картасын кармоо) *баш көз болуу*.

Кыргыз тилиндеги зат атооч+зат атооч+этиш моделинде жасалган этиштик фразеологизмдер. Бул моделдеги жасалган эки тилдеги этиштик фразеологизмдер синтаксистик жактан кескин айырмалангандыгын көрөбүз. Англис тилиндеги этиштик фразеологизмдердин сыңарлары нөлдүк формада турса, кыргыз тилинде бул моделде зат атооч сыңарлар бири-бири менен жана багындыруучу сыңар болгон этиш сөз менен багыныңкы байланыштын түрдүү жолдору аркылуу тутумдашып турат. Англис тилиндеги этиш+зат атооч+этиш моделинде жасалган этиштик фразеологизмдер: Keep the flag flying- (айтканынан кайтпоо) «*сөзүндө туруу*»; Keep the log rolling- (колу-колуна жетпөө) «*өтө тез, ылдам кыймылдоо*»; Let the chance slip – (кур жалак калуу) «*сызга отуруп калуу*»;

Кыргыз тилинде зат атооч + этиш + этиш моделиндеги этиштик фразеологизмдер да активдүү колдонулат. Мисалы: *көздү ачып-жумганча (тез), ордун сыйпалап калуу (таппай*

калуу), *төө чечкендей болуу* (аябай уят болуу), *чекеге чертип туруп* (эң мыктысын тандап туруп), *шайтаны куюлуп туруу* (тенгеги ашынып кеткен).

Жыйынтыктап айтканда, англис жана кыргыз тилдериндеги үч сыңарлуу этиштик фразеологизмдердин курамы, түзүлүшү жана берген маанилери шайкеш келген көп жактары жогоруда көрсөтүлдү. Ал эми жасалышындагы айрым өзгөчөлүктөр түзүү системаларга кирген тилдердин өзүнө тиешелүү лексика-грамматикалык табиятына байланыштуу маселелерден болуп эсептелет.

Англис жана кыргыз тилдериндеги төрт жана андан көп сыңарлуу этиштик фразеологизмдеринин негизи өзгөчөлүктөрү: Англис жана кыргыз тилдеринде көп компоненттерден турган татаал түзүлүштөгү этиштик фразеологизмдердин салыштырмалуу түрдө сейрек кездешкендигин байкоого болот. Салыштырылган тилдерде кездешкен көп сыңарлуу татаал түзүлүштөгү этиштик фразеологизмдердин морфологиялык өзгөчөлүктөрүн териштиргенден кийин, төмөнкү синтаксистик моделдерге көңүл бурууну көздөйбүз.

Англис тилинде төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдеринин жасалышында үч өзгөчөлүккө көңүл бурсак болот: 1.этиш + ат атооч + сын атооч + зат атооч моделинде жасалган төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: Give smb the cold shoulder- «жактырбоо, жагымсыз кабыл алуу», Give smb the cold shivers- ит терисин башына жамынуу.

2.Этиш + зат атооч+кызматчы сөз + ат атооч моделинде жасалган төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: Draw a bed on smb (бирөөнө төшөк жабуу)- *Сары узине чөп салуу*, Follow the lead of smb (башчылык кылгандын артынан келүү) – *күн тийген тоонун күкүгү*.

3.этиш + ат атооч + кызматчы сөз + зат атооч моделиндеги төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: Drive smb to the wall (дубалга уруу)- *жер-жеберине жетүү*, Bring smth into the foure group (бир нерсени алдыңкы орунга алып келүү) – көч алды болуу.

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, англис тилиндеги синтаксистик моделдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттерин берип, алардын маанилерине шайкеш келсе да түзүлүшү боюнча кескин айырмачылыктардын да учурагандыгына күбө болдук.

Кыргыз тилинде төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер негизинен төмөнкү өзгөчөлүктөрдө калыптанган.

1. Сын атооч + зат атооч + зат атооч + этиш моделинде жасалат: *Ак төөнүн карды жарылган, каран түн башына түшүү, кара жанын оозуна тиштөө, кара суудан каймак алуу, сары узине чөп салуу, кызыл тили буудай кууруу.*

2.Зат атооч + чакчыл + зат атооч + этиш моделиндеги төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: *битке өчөшүп тонун өрттөө, муз аркалап күл төгүү,*

3. Сан атооч + зат атооч + сан атооч + этиш моделиндеги төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: *Эки көзү төрт болуу, эки үзөңгүнү бир тебүү.*

4. Зат атооч + зат атооч + зат атооч + этиш моделиндеги төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: *ат жалына казан асуу, биттин ичегисине кан куйган, төөнүн куйругу жерге тийгенде .*

5. Зат атооч + зат атооч + чакчыл+жардамчы этиш моделиндеги этиштик фразеологизмдер: *бешиктен бели чыга элек.*

6. Зат атооч + сын атооч + зат атооч + этиш моделинде жасалган төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: *жүрөгүнүн сары суусун алуу, ичинде кара таруу айланбаган.*

7. Чакчыл+этиштин шарттуу ыңгайы + зат атооч + этиш моделинде калыптанган төрт сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: *кесип алса кан чыкпаган.*

8. Атоочтук + зат атооч + зат атооч + этиш модели: *күйбөгөн жери күл болуу.* Мындан тышкары сейрек болсо да, англис жана кыргыз тилдеринде көп сыңарлуу этиштик фразеологизмдер да кездешет. Алар беш, алты, жети сыңардан да тургандыгы факты-материалдардан белгилүү мисалы, беш сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: Англис тилинде: Run one's mind over smth-этиш + ат атооч + зат атооч+кызматчы сөз + зат атооч моделинде түзүлгөн бул фразеологизм «өткөндү эске алуу» маанисинде колдонулган. Save smth out of fire- этиш+ат атооч+кызматчы сөз+кызматчы сөз+зат атооч моделинде түзүлгөн беш сыңарлуу этиштик фразеологизм «бир балээден куткарууга көмөктөшүү» деген маанини берет.

Кыргыз тилинде да беш сыңарлуу этиштик фразеологизмдер төмөнкү моделдерде калыпташкан: *Эки бутун бир өтүккө тыгуу*-сан атооч + зат атооч + сан атооч + зат атооч + этиш моделинде түзүлсө, «*Кызыл кыргын, сары сүргүн болуу*» -сын атооч + зат атооч + сын атооч + зат атооч + этиш моделинде калыптанган.

2. Алты сыңарлуу этиштик фразеологизмдер: Англис тилинде: See smth with one's own eye-этиш+ат атооч+кызматчы сөз+ат атооч+ат атооч+зат атооч моделинде жасалып, «*көз кыры менен кароо, билдирбей байкоо жүргүзүү*» деген маанини билдирип турат.

Кыргыз тилинде алты сыңарлуу этиштик фразеологизмдер төмөнкү моделдерде калыптангандыгын байкоо кыйын эмес: зат атооч + жандооч + этиш + зат атооч + жандооч + этиш: (*оту менен кирип, күлү менен чыгуу*;) зат атооч + зат атооч + этиш + ат атооч + зат атооч + этиш: *ааламды суу каптаса, анын тизесине чыкпайт*; зат атооч + жандооч + этиш + зат атооч + жандооч + этиш: *мурду менен тынып, буту менен басуу*; зат атооч + жардамчы атооч + зат атооч + жардамчы атооч + жандооч + этиш: *жеңилдин асты, оордун үстү менен жүрүү.*

3. Жети сыңарлуу этиштик фразеологизмдер:

Англис тилинде: Look as if one had a ghost-этиш+кызматчы сөз+кызматчы сөз+кызматчы сөз+ат атооч+этиш+зат атооч моделинде жасалаган бул жети сыңарлуу этиштик фразеологизм «*бетине тике кароо*» маанисин берет.

Кыргыз тилинде «*как эткен карга, кук эткен кузгун жок*» деген фразеологизм тууранды сөз + атоочтук + зат атооч + тууранды сөз + атоочтук + зат атооч + терс маанидеги этиштик моделинде жасалган.

Кыргыз тилинде ошондой эле сегиз сыңардан түзүлгөн фразеологизмдерди да кездештирүүгө болот: «*Кылгылыкты кылып коюп, кыл жип менен бууп коюу*» деген фразеологизм-зат атооч + чакчыл + чакчыл + зат атооч + зат атооч + жандооч + чакчыл + этиш моделинде жасалган.

Жыйынтыктап айтканда, эки тилдеги этиштик фразеологизмдердин курамдык сапатынын бири-бирине толук шайкеш келбегендиги англис жана кыргыз тилдеринин фразеологизмдеринин курамындагы сыңарларынын орун тартибинин өзгөчө болушу менен байланыштуу, бул өзгөчөлүк генетикалык жактан алыс тилдер болушу менен мүнөздөлүүгө тийиш. Ошого карабастан бул тилдердеги этиштик фразеологизмдердин курамындагы багындыруучу сыңар этиш сөздөр негизги кызмат аткарып, башка сөз түркүмүндөгү сөздөр менен синтаксистик байланыш түзүп, алардын берген өтмө мааниси фразеологизмдердин жалпы тилдик мүмкүнчүлүктөрүн шарттап турат.

Адабияттар:

1. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Каракол: К. Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университети, 2007. –178 б.
2. Осмонова Ж. ж.б. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Б.: КТМУ, 2001. –519 б.
3. Павлова Н.А. Фразеологические единицы в учебной лексикографии и фразеологии. – М., 1985. – 164 с.
4. Смит Л.П. Фразеология английского языка /Пер. с англ. А.Р.Игнатъева. – М.: Просвещение, 1959. – 263 б.
5. Смагулова Г. Фразеологизмдердің вариантуулугы. – Алматы: Санат, 1996. – 127 б.